

63.3 (4 чор.)
Г. 15

ГАЛИЧИНА

НАУКОВИЙ І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ ЧАСОПИС

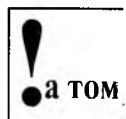

3'1999

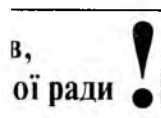
Засновник: Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника
Історичний факультет

Головний редактор: Микола Кугутяк
Відповідальний секретар: Ігор Райківський
Редакційна рада: Володимир Грабовецький
Василь Грещук
Леонід Зашкільняк (м. Львів)
Олександр Карпенко
Володимир Качкан
Віталій Кононенко
Юрій Лащук
Володимир Матвіїшин
Тарас Салига (м. Львів)
Михайло Станкевич (м. Львів)
Петро Федорчак
Михайло Фіголь
Мирон Черепанин
Раїса Чугай (м. Львів)

Літературний редактор: Гафія Василевич
Художник: Мирослав Гаталевич
Комп'ютерне оформлення: Марія Бонлапенко

63 12 14 10

Реєстрац

Часопис
з наступн

України
тво.

ГАЛИ

ГАЛИЧИНА

НАУКОВИЙ І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНІЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ ЧАСОПИС

3'99

При передруці матеріалів посилання на дане видання обов'язкове

м. Івано-Франківськ

Ігор Райківський

Українське національне відродження кінця XVIII – початку XX ст. в європейському контексті: витоки, зміст, періодизація

XIX століття – порівняно малодосліджений період в українській історії. Дослідники часто обминали увагою проблематику національного руху, який становив головний зміст явища, що в працях найвидатніших представників вітчизняної історичної науки XX ст. М. Грушевського, Д. Багалія, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича було назване українським відродженням. Увівши в науковий обіг це поняття, вчені розуміли його як комплекс подій і явищ, пов'язаних з процесом формування національної самосвідомості, піднесення усіх галузей культурного життя українців, на основі чого, власне, й розвивалася історія українського національного руху¹. Розглядаючи історію українського відродження в європейському контексті, відомий українсько-діаспорний учений І. Лисяк-Рудницький стверджував, що розвиток державності України, як і інших східноєвропейських країн, на відміну від Західної Європи, відзначався браком тягlosti, дисконтинуїтетом. Така перерва виникла не тільки після ліквідації козацької України наприкінці XVIII ст., а й після Люблінської унії в XVI ст.²

Дореволюційна українська історіографія насамперед висвітлювала проблеми періоду козаччини, в якому шукала славні сторінки історичного минулого народу. Цензурні переслідування і неможливість доступу до багатьох джерел у Наддніпрянській Україні під владою російського царизму ускладнювали працю дослідників, особливо з історії сучасності. Після 1917 року, коли в історіографії з утвердженням тоталітарної державної системи запанувала вузькокласова радянсько-марксистська методологія, утверджувалася теза про українство як вияв "буржуазного націоналізму", притаманний з другої половини XIX ст. Термін "українське відродження" не вживався, діяльність багатьох українських діячів спотворювалася, а то й просто замовчувалася. Більшовицький режим дав змогу науково вивчати процес українського відродження XIX ст., головним чином, лише в 1920-ті рр., в період проведення політики "українізації" та послаблення тоталітаризму, а також за часів "хрущовської відлиги". Загалом у радянській історичній науці розроблялися проблеми, що були пов'язані з розвитком капіталізму та діяльністю загальноросійських політичних партій і рухів в Україні: декабристів, революційних народників, робітничих соціал-демократичних організацій. Наукові здобутки істориків української діаспори стали доступними вітчизняним фахівцям порівняно недавно, але на них позначився брак доступу до першоджерел. У зв'язку з проголошенням і розбудовою незалежної демократичної української держави нарешті з'явилася можливість широко досліджувати історію національного руху в XIX ст. Це має не тільки наукове, а й суспільно-політичне значення, оскільки розглядаються питання генези, історичних коренів модерного українства. Враховуючи вищесказане, автор поставив за мету розкрити у загальних рисах витоки, зміст та етапи українського національного відродження в європейському контексті.

* * *

Нова геополітична ситуація в Центральній та Східній Європі, що виникла наприкінці XVIII – на початку XIX ст., суттєво позначилася на долі українських земель. Російський уряд за часів Катерини II остаточно ліквідував залишки козацької автономії на Лівобережній і Слобідській Україні, завоював чорноморське узбережжя і здійснив колонізацію Південної України. Перестала існувати могутня колись Річ Посполита, а українські землі, якими вона володіла, були поділені між Росією (Правобережна Україна) та Австрією (Галичина). Ліквідація Української гетьманської держави супроводжувалася змінами в соціальній сфері: запроваджено кріпосне право на московський лад, а козацькій старшині надано права російського дворянства. Отже, територію України було розшматовано між двома імперіями – Російською, до складу якої увійшло близько 90% земель і населення, та Австрійською. Це започаткувало перехід, за висловом І. Лисяка-Рудницького, "до нової історичної епохи – XIX століття", котре "як окремий

період української історії...тривало приблизно від 1780-1790-х років до 1914 року"³. Поняття "українське XIX століття" в сучасній вітчизняній історіографії обмежують хронологічними рамками від кінця української козацької державності (80-ті рр. XVIII ст.) до початку Першої світової війни. Українська національно-демократична революція, що почалася в 1917 р., стала закономірним результатом процесу українського культурного і політичного відродження, означала вступ нації в період державотворення.

Під тиском колонізаторської політики російського та австрійського урядів на рубежі XVIII – XIX ст. посилювався занепад українського культурного життя. Україна через несприятливі історичні обставини втратила свої вищі верстви, нащадки яких зросійщилися або спольщилися. Українська національність була практично зведена до селянства. Наддніпрянську Україну охопила хвиля русифікації, коли, за словами М. Грушевського, "змосковщилося все, що підіймалося над масою народною", тоді як "в Західній Україні все покрила Польща". У зв'язку з цим народна маса, "придавлена кріпацькою неволею, лежала мовчазною, нерухомою, мертвою, і здавалося, що вже не встане – прийшов останній кінець українському життю..."⁴. Важке становище українського народу поетичним словом передав Т. Шевченко:

...Заснула Україна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала.
А надію...
Вітер по полю розвіяв,
Хвиля морем рознесла⁵.

У той час, коли український народ, здавалося б, неминуче зникне з історичної арени, повністю денационалізується, з кінця XVIII ст. в обох частинах України почалося національне відродження. Воно, "як і відродження інших слов'янських народів, приспаних лихою історичною долею, – писав Д. Дорошенко, – мало своє джерело, з одного боку, в історичній традиції, а з другого – в пробудженні почуття своєї народності"⁶. Безперечно, потужний імпульс до свого розвитку українське національне відродження одержало ззовні, завдяки ідеям європейського Просвітництва і романтизму. На зміну середньовічним уявленням про світ прийшла безмежна віра у перетворювальну силу людського розуму й освіти, прагнення поширювати наукові знання, що мало сприяти досягненню людством рівності, братерства і свободи. Романтизм зруйнував старе зверхнє ставлення до народної культури як до чогось явно нижчого, вульгарного, підкресливши, що кожний народ, його творчість, побут і традиції є джерелом для духовного збагачення світу. Концепції Й. Гердера, європейських романтиків обстоювали необхідність пошуків "місцевого колориту", оригінального в людях та їхньому побуті.

Національне пробудження сталося під впливом Великої французької революції 1789-1794 рр., яка ліквідувала владу монарха і старої аристократії. Водночас носієм національної самобутності оголошувався увесь народ, а не панівна верства (здаймо, як в абсолютистській Франції державність персоніфікувалась у королі, династії: "державна – це я"). Процес становлення нових європейських націй, який динамізувався в період другої половини XVIII – першої половини XIX ст., можна вважати епохальною зміною в розвитку людської цивілізації. Нація являла собою тип етносу, історично сформовану соціально-економічну і духовну спільноту людей з певною психологією та самосвідомістю. Розвиток націотворчого процесу супроводжувався зростанням ролі народних мас, коли пробуджувалася їх самосвідомість, виникали громадські рухи за національне й соціальне визволення проти абсолютистських режимів. Французька революція поклала початок епосі формування ідеї національної держави, що базувалася на славнозвісному принципі, сформульованому італійським революціонером Мадзіні: "кожній нації – (своя) держава"⁷. Цікаво, що такий підхід не був цілком новий, оскільки ще за часів козаччини, в гайдамацькому русі поширювалася думка, що влада повинна належати черні, а не лише старшині-панству (ідеологія І. Брюховецького, П. Іваненка та ін.)⁸.

Проблема національного визволення і ліквідації кріпосництва стала на початку XIX ст. найбільш актуальною в суспільному розвитку на сході Європи. Демократичні гасла про рівність усіх народів, волю та право на щастя кожної людини призвели до появи прогресивних національних рухів серед слов'ян, поневолених Російською,

Австрійською, Османською та Пруською імперіями. Особливо піднімався слов'янський світ у зв'язку з національно-визвольною боротьбою південнослов'янських народів на Балканах, після того, як у 1830-х роках звільнилися від турецького гніту і проголосили незалежність серби. Протягом XIX століття динамічно зміцнювалися західнослов'янські національні рухи, насамперед чеський і польський⁹. Порівняльні дослідження кількох зарубіжних вчених, зокрема М. Гроха, Ю. Хлебовчика, Е. Нідергаузера та ін., виявили, що існують явні паралелі між національними відродженнями недержавних народів у різних частинах Європи: фламандців, норвежців, фіннів, чехів, литовців, словенців тощо. Сюди ж можна віднести український народ, відродження якого мало багато спільного з іншими¹⁰.

Історична заслуга у відновленні національної свідомості належала інтелігенції. Нова соціальна група, до якої увійшли люди творчої розумової праці, з'явилася у Східній Європі в кінці XVIII — на початку XIX ст. у зв'язку з відкриттям перших вищих навчальних закладів. Саме інтелігенція з метою поліпшення культурного, соціального й політичного становища народу, передусім селянства, почала продукувати передові ідеї, поширила із Заходу концепцію нації. Щоправда, чисельність української інтелігенції, що походила з різних прошарків населення, була спочатку незначною. Зокрема, в першій половині XIX ст. у Наддніпрянській Україні з'явилось лише два університети — Харківський (1805 р.) та Київський (1834 р.), що спромоглися підготувати до 1861 р. всього 4300 дипломованих фахівців, але навіть з них далеко не всі цікавилися українською проблематикою. Відкриття Харківського університету стало можливим завдяки грошовим жертвам місцевого дворянства й міщанства. Від самого початку його завданням було, за оцінкою Д. Багалія, "працювати на користь тієї країни, де він заснувався, для того населення, яке зробило такі величезні жертви для можливості мати вищу школу у своєму рідному краю..."¹¹.

Сучасні вітчизняні й зарубіжні дослідники виділяють **три етапи національного відродження** усіх народів Східної Європи, що перебували під імперським поневоленням. На першому, науковому етапі окремі вчені або ентузіасти збирали культурну спадщину даного народу, досліджували його мову та історичне минуле. При цьому дослідники часто не вірили, що самобутність народу збережеться в майбутньому. Показово, наприклад, що автор першої наукової граматики української мови (виданої 1818 р.) О. Павловський, вважаючи "малоросійское наречие" зникаючим, не бачив можливостей і потреби для творення ним літератури. Друга стадія — це організаційний (культурний) період, коли інтелігенція проводила через різні організації культурно-освітню роботу серед народу, щоб підняти рівень національної самосвідомості; одночасно намітилося дедалі ширше використання місцевих мов у літературі та освіті. У зв'язку з ліквідацією феодално-кріпосницької системи національний рух розширив свою соціальну базу, патріотичне відродження почало охоплювати широкі маси. Нарешті, на третьому, політичному етапі виникають і поступово посилюються національно-патріотичні угруповання, партії, які поряд із культурницькими завданнями починають висувати політичні вимоги. Водночас була обґрунтована ідея політичної самостійності народу, що започаткувало боротьбу за самоврядування на етнічній території, сформувалася партійно-політична структура суспільства. Зрозуміло, що цей поділ умовний, оскільки в рамках однієї стадії могли співіснувати елементи того чи іншого етапу національного відродження¹².

Еволюція української національної свідомості логічно вписується в загальну модель розвитку національних рухів на Сході Європи в XIX — на початку XX ст. Національне відродження України слід розглядати як два потоки — однакові за змістом, паралельні за напрямком, приблизно одночасні в хронологічних межах, але розмежовані територіально: один протікав у Наддніпрянській Україні під владою Російської імперії, а другий — на західноукраїнських землях у складі Австрійської (пізніше — Австро-Угорської) імперії. Треба мати на увазі, що події нашого сьогодення майбутніми історіографами, можливо, визначатимуться як ще одне українське відродження чи його початок, пов'язаний з проголошенням і розбудовою на уламках радянської імперії української державності¹³.

Періодизацію українського відродження кінця XVIII — початку XX ст. в загальних рисах розробив корифей вітчизняної історіографії М. Грушевський. У своїх працях він закликав покінчити з традиційним підходом до багатомітової історії східного слов'янства, яка розглядалася, головним чином, як історія Росії. Беззаперечно стверджувалося, що

"общерусской" історії не може бути, як немає й "общерусской" народності, тому треба науково вивчати історію українського народу, як і двох інших східнослов'янських народів — російського та білоруського. Назвавши XIX століття в історії України добою національного відродження, вчений у статті, надрукованій в "Літературно-науковому віснику" за 1907 р., запропонував періодизувати його через призму розвитку "ідей націоналізму", тобто в аспекті утвердження національної самосвідомості. Він поділив "українське XIX століття" на три стадії: першу доводив до кінця 40-х рр., другу — до 70-х, а третю вважав тоді ще не завершеною.

Перша стадія, яка закінчується утворенням Кирило-Мефодіївського товариства, отримала назву "провансальська" (від розташованого на території Франції регіону Прованс з відмінними від загальнофранцузьких культурою, мовою, менталітетом населення). Вона характеризувалася тим, що інтелігенція проявляла поглиблений, проінтий ідеалізацію української минувшини, інтерес до прикмет народного побуту, етнографії та історії ("народних святощів"). На другій стадії, що визначалася діяльністю "братчиків" до і після їх арешту, відбулася "соціалізація" українства, тобто передові представники інтелігенції розробляли актуальні завдання розвитку українського суспільства. І, нарешті, третя стадія українського відродження почалася з 80-х рр. XIX ст., коли вирішення національного питання інтелігенція перевела з утопічної всеслов'янської федерації на ґрунт реальних відносин на території українського народу (в складі Російської та Австро-Угорської імперій). Одночасно розгорнулася боротьба за забезпечення українському громадянству права на вільний розвиток як народу, нації в різних аспектах — культурному, соціально-економічному, політичному, тобто в усій широті понять про національне життя. Цю стадію можна назвати загальнонародною, виходячи з підкреслення М. Грушевським ролі в ній народу, хоч сам науковець не вживав цього терміну. В історико-регіональному аспекті, вважав М. Грушевський, національне відродження започаткувала Слобожанщина зі своїм Харківським університетом; наступний етап був пов'язаний з Києвом після відкриття місцевого університету; далі, з кінця 50-х і початку 60-х рр. XIX ст., центром українського руху став Санкт-Петербург, а з 1890-х рр. його основний осередок перемістився в Галичину¹⁴. Зроблені вченим висновки лягли в основу хронологічної схеми історії українського національного руху з кінця XVIII ст. до перших десятиріч XX ст., яка була більш детально розроблена в працях відомих діаспорних і вітчизняних істориків І. Лисяка-Рудницького, П. Магоця, О. Прицака, В. Сарбея та деяких інших.

І. Лисяк-Рудницький запропонував внутрішню періодизацію українського відродження, яка в багатьох рисах збігається з концепцією М. Грушевського, але хронологічні рамки другої стадії продовжено на десятиліття, до 1880-х років. "Для цих трьох періодів пропонуємо наступні назви: шляхетська, народницька та модерністична епохи", — писав він. На першому етапі переважало дворянство козацького походження на Лівобережжі й польсько-українська шляхта на Правобережжі, що, незважаючи на зросійщення або полонізацію, в глибині душі зберегли "український "територіальний" патріотизм і навіть певні автономістичні змагання". Другий етап був характерний тим, що "на провідне місце суспільного життя вибивається демократична інтелігенція, опанована ідеєю "служіння народові", скристалізувалася концепція про Україну як "етнічну національність". На третьому ж етапі "український рух від інтелігенції починає проникати в маси". Це стало особливо помітним після 1905 року, коли почалася перша російська революція, що продемонструвала поступове "відродження України як соціально здиференційованої та політично самосвідомої модерної нації". Свою хронологічну схему вчений побудував на основі розвитку Наддніпрянської, підросійської України, але вона може бути прикладена й до Галичини в складі Австрії. Так, "шляхетський" етап у національному відродженні Галичини характеризувався гегемонією греко-католицького духовенства. "Народницька" доба найбільш виразно проявилася в зародженні й розвитку народовського руху. Початок третьої, "модерністичної" епохи був пов'язаний з так званою "новоєрівською" політикою в 1890-х роках, невдалою спробою польсько-українського порозуміння. Боротьба навколо "нової ери" сприяла кристалізації української спільноти в Галичині, спонукала галицько-українське громадянство перейти до свідомого політичного життя.

І. Лисяк-Рудницький звернув увагу на "паралелізм історичних процесів у Східній та Західній Україні", що свідчило про внутрішню єдність українського народу. Щоправда, "ритм розвитку на Наддніпрянщині був більш уривчастий", ніж у Галичині, виникали

перерви між етапами національного відродження. Коли самодержавно-бюрократичний режим Миколи I, аграрна реформа 1861 р. та польське повстання 1863 р. завдали удару по дворянсько-шляхетському стану, з'явилося українське народництво, яке, однак, не виходило "з традицій шляхетської доби". Перерва між народницькою та модерністичною епохами була менш різка, але застій у розвитку українського руху в 1880-ті роки призвів до відчуження між молодим поколінням, що вийшло на громадську арену на зламі століть, та "українофільськими батьками". Натомість етапи українського відродження в Галичині "не були відмежовані чіткими гранями, ...зливалися в одну тяглу лінію". Зокрема, з появою галицького народовства стара провідна верства не була вилучена з української спільноти, навпаки, відбувся певний компроміс між світською й духовною інтелігенцією. Відомо, наприклад, що в рядах народовців перебували представники духовенства, того прошарку, який очолював національне відродження на попередньому етапі, "збирання спадщини". Перехід від стадії народництва до модернізму також супроводжувався синтезом ідей народовського та радикального напрямків, у результаті чого на початку ХХ ст. в краї виникла фактично двопартійна система. Провідна роль центристської Національно-демократичної партії, що об'єднала в собі "омолоджених" народовців з поміркованим крилом радикалів, стимулювалася й врівноважувалася опозицією лівої Української радикальної партії¹⁵.

Протягом ХІХ століття між окремими регіонами України залишалися певні відмінності. І. Лисяк-Рудницький виділяє такі основні регіони, де розгорнувся національний рух: Лівобережжя, Слобожанщину, Південну (Степову) Україну та Правобережжя в Росії, а також Галичину й Буковину в Австрії. Слобожанщина, й особливо Лівобережна Україна стали географічним ядром українського руху. "Жодна інша частина України не давала стільки національних провідників", — стверджував учений. Внесок Півдня України в національне відродження був відносно незначним, але, водночас, його колонізація, заснування чорноморських портів відкрили шлях до господарської інтеграції українських земель. У зв'язку з цим торгівля на українській етнічній території, що раніше була пов'язана на схід від Дніпра з Росією, а на захід — з Польщею, переорієнтувалася у спільному, південному напрямку. Поступово Південь перетворився в найбільш строкатий з етнічного погляду регіон. Особливість національного розвитку Правобережжя України визначалася домінуванням нечисельної польської шляхти (близько 5% місцевого населення), яка сподівалася прилучити край до відновленої Речі Посполитої і взяла активну участь у польських повстаннях 1830 та 1863 рр. Спроби повстанців здобути підтримку українського селянства не мали успіху, а польсько-український конфлікт став яскравим прикладом несумісності "історичної" (польської) та "етнічної" (української) національної ідеї, що послабило сили обох народів у боротьбі проти спільного ворога — царської Росії. Водночас протистояння між польськими та російськими впливами на Правобережжі зміцнювало національне самоусвідомлення корінного українського етносу. Найбільш характерною рисою в національному відродженні Галичини стала "унікальна" роль греко-католицької церкви. Крім основних, було виділено "побічні" або "маргінальні" українські землі, що залишалися пасивними в націотворчому процесі: Кубанщина на Північному Кавказі, Холмщина та Карпатська Україна (Закарпаття). Підкреслювалося, що "тенденції розвитку всіх українських земель прямували до їхнього злиття в одне ціле"¹⁶. Наголошуючи на співпраці двох частин України в справі піднесення української національної самосвідомості, І. Лисяк-Рудницький стверджував: "Галицький ґрунт був духовно радше яловий. Ідеї, що служили надхненням для українського відродження в Галичині, майже без винятку походили з Наддніпрянщини"¹⁷.

Характерно, що хронологічна схема історії українського національного відродження має спільні риси з періодизацією загальноросійського визвольного руху, розробленою в працях радянських дослідників. Визвольний рух проти самодержавства в Росії ХІХ — початку ХХ ст. поділявся на три етапи: дворянський, започаткований діяльністю передових дворян і повстанням декабристів 1825 р.; різночинський, що продовжувався від аграрної реформи 1861 р. і був пов'язаний з виступом революційних народників; пролетарський, який тривав від середини 1890-х років, коли засновано "Союзи боротьби за визволення робітничого класу" й почалася підготовка до створення російської соціал-демократичної партії, до революції 1917 р.¹⁸ І. Лисяк-Рудницький справедливо вважав, що ця схожість не була випадковим явищем, оскільки український національний рух розвивався в тісному взаємозв'язку із загальноросійським і польським визвольними рухами. "...Ми

не зуміємо історично збагнути зародження новітньої української нації, якщо зосередимо увагу виключно на національному русі в вузькому значенні слова", — писав він. Тому необхідно враховувати "інші сили", зокрема "діяльність українських віток різних "всеросійських" революційних організацій, починаючи з декабристів, через народників, аж до марксистських і робітничих гуртків на переломі століття. Всі вони принесли свій вклад у формування модерної України"¹⁹.

Серед сучасних істориків поновився інтерес до проблеми руху українського національного відродження кінця ХVІІІ — початку ХХ ст. в часі й просторі. Українсько-канадський дослідник П. Магочий висловив дискусійну точку зору, протиставивши українські землі під владою Російської та Австрійської імперій на трьох етапах національного відродження. Підкреслювалося, що перші переважали за кількістю населення і територією, тоді як другі (особливо Галичина) "відіграли важливу, а то й вирішальну роль у вирішенні напрямку українського національного відродження"²⁰. Періодизуючи національний рух, П. Магочий відзначив, що порядок і хронологія у розвитку його етапів були різними для двох територій.

Національне відродження в Наддніпрянській Україні поділяється на стадії за традиційною схемою: перша — з 1780-х до 1840-х рр., коли з'явилося Кирило-Мефодіївське товариство, друга — до 1900 р., тобто до виникнення Революційної української партії (відмінність лише в хронології, бо цей етап продовжено на десятиліття), третя — до революційних подій 1917 р. Водночас на західноукраїнських землях, вважає дослідник, кожна стадія "повніше розвинена, і їх порядок не такий, як у Російській імперії". У зв'язку з реформаторською діяльністю австрійського уряду наприкінці ХVІІІ ст. українське відродження "вийшло в другу, або організаційну, фазу перед тим як завершило фазу збирання спадщини". Проте внаслідок зміни цієї політики західноукраїнському національному відродженню на початку ХІХ ст. довелося наново починати. Етап збирання спадщини П. Магочий традиційно завершує революційними подіями 1848 року. Друга стадія тривала тільки до 1861 р., коли внаслідок утворення провінційних сеймів в Австрії, до яких обиралися українські депутати, почався наступний, політичний етап. В умовах демократичного парламентаризму з'явилися перші політичні групи (москвофільська Руська рада, народовська Народна рада), а потім і партії, які висували українське питання. Завершення третього етапу пов'язувалося з кінцем Першої світової війни²¹.

Проте структура П. Магочия викликала критику серед сучасних вітчизняних дослідників. По-перше, не можна розривати та протиставляти процес українського національного відродження по обидва боки російсько-австрійського кордону, по-друге, головні явища становлення національної самосвідомості проявилися не в Галичині, а у Наддніпрянській Україні. Заперечення викликає також теорія "природної ієрархії численних лояльностей", за допомогою якої робиться спроба виправдати існування малоросіяництва, рутенства, русинства, що нібито не суперечать українському національному рухові²².

В. Сарбей періодизував історію українського руху кінця ХVІІІ — початку ХХ ст. в зв'язку із загальноросійським і польським визвольними рухами. Він виділяє такі три етапи національного відродження: дворянсько-шляхетський (з кінця ХVІІІ ст. до середини 1840-х рр.), різночинсько-народницький (до кінця 80-х років ХІХ ст.), загальнонародний (з 1890-х рр. до 1914 або 1917 р.)²³. Як видно, ця схема майже збігається з концепцією І. Лисяка-Рудницького, М. Грушевського.

Сучасні українсько-американські історики О. Прицак та Д. Решетар в англійській статті "Україна і діалектика національного будівництва" (опублікована 1984 р. в збірнику статей Гарвардського університету) зробили спробу періодизувати національне відродження в Україні за історико-регіональним критерієм. Вони виділили п'ять стадій: 1) Новгород-Сіверська наприкінці ХVІІІ ст., з середовища якої, як вважається, вийшла "Історія русів"; 2) Харківська на початку ХІХ ст., пов'язана з відкриттям Харківського університету і розвитком нової української літератури; 3) Київська, після заснування "Університету св. Володимира", що дало поштовх до першого прояву політизації та літературного піднесення українського руху в особі кирило-мефодіївців, Т. Шевченка, журналу "Основа", громад 1860-х рр.; 4) Женевська, започаткована в 70-х рр. ХІХ ст. діяльністю М. Драгоманова за кордоном, коли український рух набув явно політичного характеру; 5) Галицька, що почалася зі створення в 1890 р. першої політичної партії — Русько-української радикальної партії — і знайшла свій вияв у оформленні партійно-політичної системи українського суспільства. Щоправда, не зрозуміло, чому автори,

відзначивши роль Женеви у національному русі, не виокремили не менш важливі зарубіжні центри: Москву, Санкт-Петербург, Відень. Методологічна стаття О. Прицака, що побачила світ 1983 р. у США в науковому збірнику "Культурний націоналізм XIX століття у Східній Європі", виділила шість культурних зон в українському національному відродженні XIX ст. (Слобідська Україна, Гетьманщина, Нова Росія, Правобережжя, Галичина та Буковина, Закарпаття). Ця схема має статичний характер, зате вона дає змогу відзначити плідний внесок усіх регіонів у розвиток українського відродження. У своїй англійській публікації середини 1970-х рр. на сторінках наукового збірника, підготовленого в Гарвардському університеті, О. Прицак висловив цікаву думку, що Слобідська Україна стала колискою українського культурного відродження, оскільки вона, на відміну від Гетьманщини, не була пов'язана автономістичною традицією. Справа в тому, що козацький становий устрій став у XIX ст. анахронізмом, внаслідок чого сподівання на історичний легітимізм на базі Переяславської угоди не мало перспективи. Інший українсько-американський історик Р. Шпорлюк у книзі "Україна: коротка історія" (Детройт, 1982) справедливо, на наш погляд, зауважив, що в Наддніпрянській Україні, на відміну від Галичини, друга, "культурна" фаза так і не була завершена до революції 1917 р. через переслідування урядом українського національного руху. Очевидно, це не значить, що цей рух не вступив у політичну фазу, бо ж його політизація почалася ще діяльністю кирило-мефодіївців²⁴.

Таким чином, українське відродження кінця XVIII – початку XX ст. пов'язують з соціотворчим процесом формування національно свідомої інтелігенції. Одночасно набрав сили націотворчий процес, у результаті якого етнічноромовна спільнота перетворювалася на самосвідомий політичний і культурний організм. "Якщо знищення козацької державності й русифікація козацької аристократії вивели були Україну з числа націй і знизили її до рівня політично аморфної етнографічної маси, – зауважив І. Лисяк-Рудницький, – то тепер з цієї маси починає підійматися нова українська нація". Але через ряд несприятливих внутрішніх і зовнішніх чинників шлях національного відродження України був більш тривалим і важким порівняно з іншими народами Центральної та Східної Європи, що вирішували аналогічні завдання²⁵.

Першим осередком українського національного відродження була Слобідська й Лівобережна Україна, яка зберегла історичну традицію самоврядування – політичну і культурну автономію, що існувала до останньої третини XVIII ст. Формування автономних чинників внаслідок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. призвело до появи власної освіченої верстви, котра й стала провідною силою у національному відродженні XIX ст. "Навіть пани вкраїнські, взявши вдячно, що їм дав царський уряд, – писав М. Грушевський, – таки не перестали жалувати за гетьманським урядом і старою автономією"²⁶. На думку І. Лисяка-Рудницького, "весь літературний і культурний рух аж до виступу Шевченка та Кирило-Методіївського братства в 1840-их роках можна вважати за своєрідний продовжений епілог козацької доби". Патріотично настроєне дворянство мислило "не етнічними, а історично-правними категоріями", сподіваючись повернути права та вольності, гарантовані Переяславським договором²⁷. Отже, нащадки колишньої козацької старшини, що були перетворені на російських дворян і поступово русифікувались, все ж пам'ятали про славі козацькі часи та Гетьманщину, не втратили національного духу. Інтерес до історичного минулого України підсилювався практичними потребами, тому що козацька старшина мала документально підтвердити своє походження від давніх шляхетських родин часів Речі Посполитої. Так почався рух по збиранню історичних документів, а пізніше з'явилися перші узагальнюючі праці з історії України (історично-публіцистичний твір "Історія русів", "Історія Малої Росії" Д. Бантиш-Каменського в 1822 р., "Історія Малоросії" М. Маркевича у 1842-1843 рр., книжки О. Рігельмана, Я. Марковича та ін.). Історико-краєзнавчі проблеми досліджувало відкрите 1839 р. в Одесі "Товариство історії і старожитностей російських".

Одночасно з відтворенням національної історії сформувалися окремі галузі українознавства – фольклористика, що знайшла своє відображення насамперед у вивченні селянських звичаїв, традицій, пісень, та мовознавство, яке започаткувало наукове дослідження української мови. Зокрема, фольклор і етнографію українського народу досліджували М. Цертелєв, М. Максимович, І. Срезневський, П. Лукашевич, М. Костомаров та багато інших, які опублікували десятки збірок, наукових праць про народну творчість. Перші мовознавчі розвідки з'явилися завдяки зусиллям О. Павловського,

І. Войцеховича, І. Срезневського та ін. Протягом XIX ст. з літературною мовою розвивався український правопис, в якому історично-етимологічні засади замінювалися фонетичними, за принципом "пиши як чуєш, а читай як бачиш". Популяризація нової системи українського правопису, що став основою для сучасної орфографії, була здійснена П. Кулішем у 1850-1860-х рр. (так звана "кулішівка")²⁸.

Особливе значення у національному пробудженні відіграла нова українська література, котра почала розвиватися в перші десятиліття XIX ст. Якщо народознавство дало розвиток раціональним сферам буття українського населення, то твори національних літераторів впливали на емоції. "Національна свідомість обіймає не тільки систему ідей більш-менш раціональної, пізнавальної природи, – підкреслював І. Лисяк-Рудницький, – але також емоційне захоплення, що його стимулюють радше поети й письменники, ніж учені"²⁹. Першим твором новочасної літератури стала поема І. Котляревського "Енеїда", написана в 1798 р. живою народною мовою і просякнута народним змістом та духом. Письменник вперше, за словами В. Антоновича, звернувся "до народу його рідною мовою"³⁰. Початки українського національного відродження традиційно пов'язують саме з появою "Енеїди". Найвидатнішими наддніпрянськими письменниками в перші десятиліття XIX ст. стали І. Котляревський, "батько" української прози Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка та ін. Українській літературі, за оцінкою вітчизняного літературознавця О. Білецького, "не довелося бути тільки "містечком слова", вона була...зразком політичною трибуною, публіцистикою, філософією, криком, плачем, стогоном преневоленої народної маси"³¹. Сприймавши демократичні гасла свого часу, нова література перейшла на розмовну народну мову і художньо висвітлювала життя народу, розвивалася на національній основі. Щоправда, опора виключно на розмовну бесіду сільського люду Подніпров'я, що ставала книжною мовою, призвела до втрати виробленої протягом століть української наукової термінології. По-іншому розвивалася модерна літературна мова росіян: через влиття народних мовних елементів у церковнослов'янські рамки, успадковані від давньоруського часу. В XIX ст. літературу можна вважати головним проявом українського відродження, вона мала вирішальний вплив на зростання національної самосвідомості українського народу³².

Отже, в першій половині XIX ст. українознавство перетворилося в науку, що досліджувала такі неповторні риси етнічної спільності, як історія, фольклор, мова. Національна самобутність проявилася в процесі становлення нової української літератури, яка перетворювала народну мову на літературну.

На перших порах наукова та літературна діяльність української інтелігенції поєднувалася, як правило, з лояльністю до імперських структур влади, не проявляла інтерес до становища народних мас. З іншого боку, російське самодержавство толерантно ставилося до проявів українського культурного відродження кінця XVIII – початку XIX ст., в яких бачило нешкідливі провінційні почуття. Але з часом передова інтелігенція усвідомила необхідність боротьби за демократизацію суспільного ладу, поширення освіти і культури серед селянства, почала виступати за самостійне політичне існування рідного народу. Поштовхом до зацікавлення долею творця культурних цінностей – народної маси, – писав І. Крип'якевич, – був "і безпосередній контакт з народом, який мала інтелігенція, і демократичні ідеї, що напливали з Заходу. Пристосовуючи своє поняття народності до західноєвропейських теорій, тогочасні діячі мусили поширити своє зацікавлення з літературно-мистецького поля на соціальне і політичне"³³.

Антикріпосницькі та антимоноархічні настрої в Україні поширювалися після перемоги російської армії над Наполеоном. Опозиційні ідеї в формі масонського руху почали проникати на територію України ще з середини XVIII ст. безпосередньо з Західної Європи, через Польщу і Росію*. Діяльність масонів відчутно активізувалася в другій половині 1810-х – на початку 1820-х рр., коли виникли таємні масонські ложі у Києві ("З'єднані слов'яни"), Одесі ("Понт Евксинський", "Три царства природи"), Кам'янці-Подільському ("Озиріс до полум'яної зорі") та ін. Масонство зі своєю містичною обрядовістю і втаємниченістю мало космополітичний релігійно-етичний характер. Воно виступало за духовне самовдосконалення людей, щоб зробити суспільство "корисним і приємним

* Початки масонства сягають середньовічних мулярських гільдій, воно почало поширюватися в різних країнах світу з Англії в перші десятиліття XVIII ст.

для всіх", без огляду на соціальне походження та національну належність. Водночас насильство як засіб соціальних перетворень заперечувалося. Будучи з походження чужим, масонський рух на українському ґрунті змушений був рахуватися з місцевими особливостями, окремі організації в контексті своєї діяльності висували національну проблему (наприклад, "Любов до істини" в Полтаві, "Малоросійське товариство", яке поставило вже політичні вимоги). Опозиційність соціальній політиці царизму та зростання впливів призвели до заборони масонства по всій Російській імперії в 1822 р. Впродовж XIX століття діяльність масонських лож в Україні продовжувалася нелегально, але вони, на відміну від західноєвропейської "гілки" масонів, були значно слабшими і не спромоглися виконати об'єднавчу, консолідуючу місію в громадсько-політичному житті³⁴.

Одночасно створювалися і діяли з середини 1810-х рр. таємні дворянські організації у військах Російської імперії, які склалися в основному з кадрових офіцерів, а їхні учасники увійшли в історію під назвою "декабристи". Багато з них рідше були масонами і стали на більш радикальні позиції. Царське самодержавство та кріпосницькі порядки Російської імперії вони намагалися ліквідувати шляхом революційного перевороту лише силами війська. Декабристський рух був загальноросійський, що охопив і Україну, де приєдналися до нього близько 200 офіцерів. Зокрема, в декабризмі брали участь вихідці з родових гнізд козацької старшини, два з трьох товариств у 1820-х роках — Південне і Товариство об'єднаних слов'ян — розгорнули діяльність на українських землях, а "Руська правда" П. Пестеля стала найважливішим і найбільш революційним програмним документом декабристів. Проте, діючи в Україні, декабристи у своїй програмі зовсім не розглядали українського національного питання, що свідчило, наскільки далеко зайшла русифікація місцевої еліти. Збройне повстання Чернігівського полку наприкінці грудня 1825 р. — на початку січня 1826 р. зазнало поразки, але діяльність таємних військових організацій мала важливе історичне значення, бо поклала початок політичній боротьбі проти російського царизму³⁵.

Першою українською організацією, яка виступила проти самодержавно-кріпосницького режиму в Росії і поставила національно-політичні вимоги, стало таємне Кирило-Мефодіївське товариство в 1846-1847 рр. Його утворення було обумовлене, з одного боку, посиленням колонізаторської політики російського царизму на Україні після розгрому повстання декабристів у грудні 1825 р. — січні 1826 р., а з іншого, — кризою феодально-кріпосницької системи. Безперечно, на формування ідеології товариства вплинули основні лозунги декабризму. Разом з тим програма кирило-мефодіївців містила поєднання національної і християнської ідей. Цю формулу вони запозичили у західнослов'янських інтелектуалів, насамперед з твору видатного польського поета і громадсько-політичного діяча А. Міцкевича "Книги народу польського і палігримства польського", виданого в 1832 р. Однак написана М. Костомаровим "Книга буття українського народу" ("Закон Божий") є оригінальним документом, у якому кирило-мефодіївці розвинули ідею панславізму, що була поширена серед передових слов'янських діячів першої половини XIX ст. Підкреслювалося, що саме український народ мав відіграти провідну роль у створенні слов'янського союзу і стати своєрідним месією слов'ян. "І встане Україна з своєї могили, — говорилося в "Книзі буття...", — і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крєпака, ні холопа... Україна буде непадлеглою Річчю Посполитою (республікою — *І. Р.*) в союзі слов'янським³⁶. "Братчики" спиралися на традиції визвольної боротьби українського народу, ідеалізували козацтво. Ґрунтуючись на засадах християнської моралі, товариство ставило за мету домогтися глибоких соціально-політичних перетворень, пов'язаних з ліквідацією кріпацтва, знищенням самодержавства і встановленням республіканського ладу, засобами мирної пропаганди, через культурно-освітню роботу (написання і видавництво популярних книжок, відкриття народних шкіл, лекції тощо). Отже, в результаті синтезу українолюбства і демократично-ліберальних поглядів виникло політично свідоме українство³⁷.

Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства стала рубіжною подією в українському національному відродженні, яке перейшло від етапу збирання спадщини на вищій, організаційній рівень. На суспільну арену вийшло нове покоління українських діячів, яке намагалося не лише науково досліджувати спадщину, а й покращити становище рідного народу, поєднати національну культуру з політичною ідеологією.

"Братчики" виступили проти конформістської моделі "малоросійства", що ґрунтувалася на лояльності до імператора і пов'язувала "Малу" та "Велику" Русь у нероздільне ціле. Товариство складалося безпосередньо з дванадцяти осіб (а всього з ним мали зв'язки близько 100 чол.), серед яких були провідні діячі української культури М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко, М. Гулак, В. Білозерський та ін. За соціальним складом воно стало різночинним, більш демократичним порівняно з дворянами-декабристами. У загальноєвропейському контексті кирило-мефодіївці поєднали національні гасла з ідеєю демократії, що було спільним для націоналістичних організацій, які в 1830-х — 1840-х роках виникали по всій Європі ("Молода Італія", "Молода Німеччина", "Молода Польща", "Молода Ірландія" та ін.). Такі організації утворювалися у зв'язку з поширенням антимоноархічних настроїв та ідей романтизму. Кирило-Мефодіївське товариство було розгромлене царськими властями в 1847 р., після чого розгорнувся наступ антиукраїнської політики в Російській імперії.

Не стало випадковістю, що перший прояв політизації українського руху відбувся під знаком ідей панславізму. Враховуючи, що майже усі слов'янські народи, за винятком російського, не мали власної державності, а також у них була неповна соціальна структура (зокрема практично відсутній свій феодальний клас), процес національного відродження ускладнювався і гальмувався. Тому ідея всеслов'янської демократичної федерації як запорука національного визволення почала поширюватися серед учасників слов'янських національних рухів, у тому числі й українців³⁸.

Найвизначнішою постаттю серед діячів національного відродження був Тарас Шевченко. Вийшовши з кріпацького стану, він піднявся до вершин світової культури і став національним поетом, основоположником нової української літератури та української літературної мови. "Це був великий духовний провідник свого народу, що його можна порівняти з древніми єврейськими пророками", — відзначав І. Лисяк-Рудницький. — Його творчість вперше перейшла за рамки "малоросійського регіоналізму"³⁹. З виходом у світ Шевченкового "Кобзаря", в якому з неперевершеною художньою силою змальовано минуле й сучасне життя українського народу, утверджувалася думка, що Україна "при сумну долю воскресне".

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...
От де, люде, наша слава,
Слава Україні!⁴⁰

Любов Т. Шевченка до рідного народу і прагнення до самовизначення України поєднувалися з обуренням соціальною несправедливістю, реаліями самодержавно-кріпосницького ладу. З особливою гостротою поет писав про зрадників батьківщини, українське панство, яке стало на службу російському царизму: "Гірше ляха свої діти її розпинають", це "раби, подножки, грязь Москви, варшавське сміття". Т. Шевченко вивірив, що народ "розвіє тьму неволи", в майбутньому буде побудоване справедливе суспільство, "без хлопа й пана". В. Стефаник влучно назвав Т. Шевченка першою селянською силою, яка, набравши розуму в панському середовищі, обернула його на захист селянського світу⁴¹.

Порівняно з Наддніпрянською Україною розвиток національного руху на західноукраїнських землях, що опинилися в складі Австрії, відбувався на перших порах значно повільніше. Галицькі русини-українці з-під влади Речі Посполитої перейшли в денационалізованому стані, за висловом відомого українського літературознавця М. Возняка, "без ознак свого окремого національно-культурного життя"⁴². "В Західній Україні не було того піднесення своєрідного українського патріотизму, який пережила Гетьманщина по інерції автономного життя...XVIII ст., — відзначав М. Грушевський. — Всі вищі прошарки суспільства були цілковито денационалізовані..."⁴³. Українське населення було представлено майже виключно селянством, що перебувало в тяжкій панцизній неволі.

Перші прояви українського національного відродження в Австрійській державі відбулися значною мірою завдяки реформаторській політиці уряду. Реформи Марії-Терези та Йосифа II наприкінці XVIII ст., що проводилися в дусі освіченого абсолютизму задля модернізації феодального суспільства, дещо покращили становище українського населення, найбільш упослідженого в імперії. Особливе значення в національному пробудженні мало підвищення статусу греко-католицької церкви, зокрема після 1808 р.,

коли відновлено Галицьку митрополію. Внаслідок заснування нових навчальних закладів, насамперед Руського інституту при Львівському університеті (діяв до 1809 р.) та греко-католицької семінарії у Львові, був відкритий шлях для освіти греко-католицького духовенства, тісно пов'язаного з сільським оточенням. Отримавши освіту, ознайомившись з передовими ідеями свого часу, священники переймалися етикою служіння народові. Отже, на відміну від Наддніпрянської України, де переважала світська інтелігенція, провідником національного руху галицьких і прикарпатських русинів у XIX ст. була греко-католицька церква. М. Грушевський писав, що "українська уніятська церква націоналізувалась", і духовенство "потягло до народу, до активнішої участі в його політичній та національній руху..."⁴⁴. На думку І. Франка, "говорити про інтелігенцію перед скасуванням панщини..., то значить говорити про духовенство, бо ніякої другої інтелігенції у нас просто не було..."⁴⁵. Можна припустити, що українське національне відродження мало розпочатися навіть без австрійських нововведень, але воно б розвивалося набагато повільніше і, напевно, набуло б інших форм. Йосифінські реформи уявляли й активізували механізми, які були вже закладені в суспільстві⁴⁶.

Реформаторська діяльність збудила серед українців почуття глибокої вдячності до імператора, що стало ґрунтом для формування реакційного рутенського світогляду, австрофільської ідеології. Внаслідок цього послабилися зв'язки між селянами і частиною духовенства, яка почала шукати підтримки у віденських урядових колах, стверджуючи нібито про окремішність галицьких русинів, що не мають нічого спільного з Україною. Психологія рутенства поширювалася в середовищі західноукраїнської еліти і сповільнювала процес формування національної самосвідомості⁴⁷. Після смерті Йосифа II більшість реформ були зведені нанівець, а польська шляхта поступово повернула собі панівні позиції, становище західноукраїнського селянства на початку XIX ст. знову погіршилося.

Стадію збирання спадщини (науковий етап) у Галичині можна чітко поділити на два етапи: кінець XVIII ст. – 1820-ті роки і 30-ті – середина 40-х років. Перший з них проходив під знаком ідей Просвітництва, другий – романтизму, коли соціальне обличчя та ідеологія національного руху все більше демократизувалися⁴⁸. На першому етапі головний осередок західноукраїнського національного відродження був розміщений у Перемишлі, який став центром греко-католицької єпархії, та Львові. Під покровительством перемишльського єпископа М. Левицького у 1816 р. засновано перше в Галичині культурно-освітнє товариство священників. Всупереч опору місцевої адміністрації провідні українські діячі приступили до видавництва шкільних та загальноосвітніх книжок для народу, запроваджували початкові школи з українською мовою навчання. Але помилково вважалося, що поряд з народною необхідно розрізняти літературну мову як суміш місцевої говірки з церковнослов'янською мовою.

Під впливом нових інтелектуальних течій із Заходу, за прикладом наддніпрянських вчених і літераторів західноукраїнська інтелігенція почала досліджувати різні сторони життя народу. Серед галузей українознавства найбільш плідною в Західній Україні була фольклористика. Народнопісенна творчість українців регулярно висвітлювалася на сторінках польськомовних часописів, альманахів, а також у збірках В. Залеського, Й. Лозинського, Ж. Паулі, З. Доленги-Ходаковського та багатьох інших. М. Костомаров змушений був визнати, що галичани навіть перевершили наддніпрянських українців у вивченні пам'яток українського фольклору. З'явилися також перші мовознавчі дослідження в українознавстві (І. Могильницького, Й. Левицького, І. Лаврівського, М. Лучкая та ін.). Натомість порівняно з Наддніпрянщиною набагато слабше виглядала історична наука, що можна пояснити відсутністю в Галичині традицій козацького самоврядування. Показово, що найвизначніший східногалицький історик Д. Зубрицький так і не наважився писати свої розвідки українською мовою⁴⁹.

Переломною подією в процесі українського пробудження стала діяльність "Руської трійці" у Львові, куди в 1830-х рр. перемістився центр народознавчого руху. Вихованці духовної семінарії, студенти Львівського університету, сини сільських священників М. Шашкевич, Я. Головацький та І. Вагилевич взяли за збирання усної народної творчості й підготовку до друку фольклорно-літературного альманаху українською мовою. Вихід "Русалки Дністрової" у Будапешті в 1837 р. започаткував нову українську літературу на західноукраїнських землях. Книжка проинята щирою турботою про рідний народ. "Мали і ми наших півців і наших учителів, але найшли тучі і бурі – тамті зазімали, а народові і словесності надовго ся здрімало, – писалося в передмові. – Однак ж язик

і хороша душа руська була серед Слов'янщини..."⁵⁰. Незважаючи на порівняно невисокий літературний рівень збірки, вона мала революційне значення в тому, що ввела народну мову галицьких русинів у літературу. Стало зрозумілим, що галицькі та наддніпрянські українці розмовляють по суті однією мовою, вперше було висунуто ідею возз'єднання українських земель. Австрійська влада конфіскувала майже весь тираж альманаху, вчинила розправу над "Руською трійцею", що призвело до сповільненого розвитку національного відродження в наступне десятиліття⁵¹.

Діяльність "Руської трійці" завершила в 1846 р. стаття Я. Головацького "Становище русинів у Галичині". У ній автор засудив сваволю польських дідичів, показав низький рівень народної освіти і культури. Він став першим відвертим прихильником ідеї політичного українського австрофільства, яке в тій чи іншій формі проіснувало аж до 1918 р. Зокрема, пропонувалося Відню взяти під протекцію національний розвиток галицьких українців взамін за їхню лояльність і непаддатливість на революційну польську пропаганду⁵². "Трійця" мала суперечливу долю: після смерті М. Шашкевича в молодому віці Я. Головацький перейшов на москвофільські, проросійські, а І. Вагилевич – на полонофільські позиції.

Поступово західноукраїнський національний рух почав проявляти тенденцію до політизації. Бажаючи покращити становище народу, керуючись ідеалами демократизму і слов'янського братерства, українська молодь вступала в польські таємні революційні організації, які виникли у Галичині напередодні та після польського повстання 1830-1831 років. Боротьба поляків за національну незалежність прискорила формування української національної ідеї. Але досвід переконував, що польська революційна демократія не визнає самобутності українського народу, доводячи, ніби галицькі українці є етнографічним різновидом польської національності. Це змусило передову українську молодь розірвати з польським політичним і культурним середовищем. Отже, проблема польського впливу на галицьких "будителів" повинна розглядатися з двох боків. "Європейські вільнодумні ідеї досягали українців того покоління переважно через польські канали, – стверджував І. Лисяк-Рудницький. – З другого боку, самоствердження окремої української національності неминуче передбачало боротьбу проти традиційної польської гегемонії"⁵³.

Українське питання в Австрії як політична проблема вперше постало в період Європейської демократичної революції 1848 року, яка розбудила всі поневолені імперією народи. Скориставшись з проголошення політичних свобод, національно свідомі інтелігенція створила в травні 1848 р. першу українську політичну організацію – Головну руську раду, що організувала згодом мережу повітових рад. Вона домагалася поділу Галичини на Східну (українську) і Західну (польську) частини та утворення з українських земель Австрії окремої провінції. Однак ця вимога галицьких українців не була втілена в життя аж до розпаду імперії в 1918 р. Головна руська рада у своїй відозві виразно задекларувала, що українці Галичини й Наддніпрянської України – це один-єдиний п'ятнадцятимільйонний народ, який має славне історичне минуле: "Наш народ був колись самостійний, рівнявся в славі з наймогутнішими народами в Європі..., через непривітні умови й політичні нещастя...стратив свою самостійність і прийшов під чужу владу". Але тепер, коли для всіх блиснуло сонце волі, "пробудився і наш український лев... Будьмо тим, чим бути можемо, будьмо – Народом!"⁵⁴. Було відновлено національну символіку часів Галицько-Волинського князівства (зображення золотого лева на голубому тлі як герб і синьо-жовтий прапор).

"Весна народів" 1848 р. найбільше здобутків для українців принесла в культурно-освітній сфері: започатковано національний театр, вихід української преси (газетою "Зоря галицька"), читальні, розпочато діяльність у Львові видавництва "Галицько-руська матиця", організовано з'їзд українських учених. Крім того, на вимогу Головної руської ради дозволено урядом навчання українською мовою в початковій і середній школах, відкрито кафедру української мови та літератури у Львівському університеті тощо. Ліквідація кріпацтва і запровадження конституційного правління в імперії зумовили демократизацію політичного процесу, в зв'язку з чим на західноукраїнських землях, як і загалом у центральній-східній частині Європи, розпочалося становлення громадянських суспільств. Водночас вузьким місцем у діяльності Ради стало нехтування соціально-економічними проблемами, консерватизм і провінційність її лідерів, які практично не піднімали питання про становище Наддніпрянської України, взаємовідносини двох частин народу, розділеного між імперіями.

Український національно-визвольний рух наштовхнувся на шовінізм польської шляхти, котра розглядала всю Галичину як плацдарм для відбудови польської держави. Щоб протистояти цим намірам, Рада почала шукати допомоги в союзі з династією Габсбургів, що не було чимось унікальним: хорватські керівництва, наприклад, аналогічно поступило у боротьбі проти угорських державних планів. Базуючись на етнічному розумінні національності, новітній український національний рух від самого початку вступив у конфлікт із концепцією історичної (навіть зреформованої) Речі Посполитої. Лінія, проведена між українцями і поляками в Галичині, відмежовувала світи візантійської та римської цивілізацій. Вона була більш чітка, ніж міжнародна межа "українець-росіянин" на Наддніпрянщині, оскільки проходила через віросповідання: українці ототожнювалися з греко-католиками, а поляки — з римо-католиками. Різна конфесійна приналежність полегшувала національну самоідентифікацію західних українців, відмінну від польської⁵⁵.

Першим східногалицьким речником політичної самостійності України був сільський священик В. Подолинський, якого спонукала до дії атмосфера "весни народів". У брошурі "Слово перестороги" в 1848 р. він обґрунтував неминучість національного визволення українського народу при умові його підтримки польським народом і заснування демократичної федерації рівноправних слов'янських республік. "Так, ми — русини, — заявив автор, — і віримо твердо у воскресіння вільної, незалежної Русі... Ніщо не може здержати нас від стремління, загальної для цілої Європи... Усі ми хочемо бути вільними разом з іншими народами... Хочемо бути народом і будемо ним неодмінно..."⁵⁶. Отже, національна незалежність русинів-українців розглядалася у загальноєвропейському контексті, в тісному зв'язку з демократичними рухами в тодішній Європі, на відміну від Кирило-Мефодіївського товариства, яке пов'язувало її тільки із слов'янським світом. Можна погодитися з М. Лозинським, який вважав, що за тогочасних реальних обставин "ідеал самостійності України", сформульований кирило-мефодіївцями та "чисто українською" політичною течією в Галичині періоду "весни народів", "був тільки дуже далеким ідеалом, швидше політичною мрією, ніж політичною програмою"⁵⁷. Крім "чисто української", до якої сам безпосередньо належав, В. Подолинський виділив серед галицьких українців ще три течії чи "партії": "польсько-українську", "австрійсько-українську" і "російсько-українську". Ідею політичної самостійності українського народу в формі слов'янської федерації або навіть повної національної державності з центром у Києві, ймовірно, підтримали лише кілька чоловік⁵⁸. Революційні події 1848 р. уряд зумів придушити, після чого Австрія знову стала абсолютистською монархією, в якій автономія окремих народів не забезпечувалася.

Таким чином, на першому етапі національного відродження, який продовжувався до кінця 40-х років XIX ст., невелика група дослідників почала вивчати спадщину народу. Одночасно зі становленням українознавства як науки формувалася нова українська література. Характерно, що збиранням спадщини займалася інтелігенція світського походження в Наддніпрянській Україні і духовного — на західноукраїнських землях. Найважливішим здобутком першої стадії відродження слід вважати постановку і розв'язання завдань наукового та культурно-мовного характеру, а саме: обґрунтування окремішності українського народу з його власною мовою, історією, фольклорною спадщиною, усвідомлення етнічної, мовної і культурної єдності українців по обидва боки російсько-австрійського кордону. Звідси витікала думка, що український народ має право на самостійне існування і культурний розвиток, що й стало науково-теоретичною основою для організаційної (культурної) та політичної діяльності в рамках нових стадій національного руху, коли ставилися соціально-економічні й політичні завдання⁵⁹.

У цілому національне відродження українського народу, як і всіх "недержавних" народів Центральної та Східної Європи, почалося "знизу" через відсутність доступу національно свідомої творчої інтелігенції (письменників, філологів та істориків) до політичної влади. Натомість у Західній Європі модерний націоналізм утверджувався переважно державними політиками. Національні "будителі" протягом першого півстоліття XIX ст. науково обґрунтували концепцію української національної ідентичності, оперту на народну основу. Відомий історик минулого Б. Ольхівський справедливо зауважив, що висунення на перший план "мужицького" етнографізму і демократичного народництва стало єдиним порятунком для національної ідеї, тому що стара еліта була величезною засимільована і втрачена для українства. Український національний рух, який дослідники умовно відносять до категорії "неісторичних", в XIX ст. змушений був наново формувати власну провідну верству, яка могла піднести "природну" етнічну спільноту до рівня політично свідомого національного існування⁶⁰.

Другий, організаційний етап українського національного відродження, започаткований діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства, після невеликої перерви у Наддніпрянській Україні розгорнувся в період лібералізації царизму наприкінці 1850-х років. Після скасування кріпосного права в 1861 р. та здійснення деяких інших соціально-політичних реформ народницька інтелігенція дістала ширші можливості для розгортання роботи в селянських масах. Колишні кирило-мефодіївці з приходом до влади Олександра II отримали амністію і більшість з них з'їхалася до столиці Російської імперії Санкт-Петербурга, що став центром політичного життя. Тут було створено першу українську громаду, згуртовану навколо редакції журналу "Основа" (виходив у 1861-1862 рр.). Непівлегальні культурно-освітні організації, так звані громади, виникли в кінці 50-х — на початку 60-х рр. XIX ст. також у багатьох містах України — Києві, Полтаві, Харкові, Чернігові та ін. Загальна чисельність членів громад у 1860-1880-х роках водночас не перевищувала кількох сотень осіб, хоча й помітно зросла у порівнянні з добою кирило-мефодіївців. Найвпливовіша з них київська громада, створена в 1861 р. (часом твердять, що вона існувала раніше — в 1859 або навіть 1858 р.), налічувала не більше 250-300 осіб. Громадівці* ставили за мету поширення національної української ідеї на демократичному ґрунті, але свою діяльність обмежували суто просвітницькими заходами серед народу: видавали українські книжки, проводили вечори, заснували понад сто невеликих шкіл по всій Україні тощо. Ідеологія громадівців поєднувала любов до народних мас, селянства, що проявлялася у прагненні до всебічного народодивчення, до зближення із простолюдом, зі щирим українським патріотизмом — українолюбством. Навколо громадівства пореформеної доби об'єдналися провідні діячі української науки, літератури та мистецтва, наприклад, у київській громаді — історики В. Антонович і М. Драгоманов, філологи П. Житецький і К. Михальчук, етнографи й фольклористи Ф. Вовк, О. Русов і П. Чубинський, економіст Т. Рильський, письменники І. Нечуй-Левицький, М. Старицький, композитор М. Лисенко та ін., полтавській — педагого О. Кониський, Д. Пильчиков, О. Стронін та ін., харківській — етнограф П. Єфименко, письменник і перекладач М. Лободовський, філолог О. Потебня, правник А. Шиманов та ін., чернігівській — письменник Л. Глібов, фольклорист О. Маркович, лікар і етнограф С. Ніс та ін., елісаветградській — письменник і драматург І. Карпенко-Карий, театральні діячі М. Кропивницький, М. Садовський та ін.⁶¹

Українське народолюбство найсильніше проявлялося на Лівобережжі, але водночас знайшло прихильників серед правобережного польсько-українського суспільства у вигляді так званого "хлопоманства". Одну з течій у громадівському русі представляли "хлопомани" — група студентів Київського університету, що вийшли з польської та спольщеної шляхти Правобережної України і вирішили зближуватися із селянством, щоб відстоювати його соціальні інтереси, утверджувати національну самосвідомість. Напередодні польського повстання 1863 р. ідеолог "хлопоманства" В. Антонович у памфлеті "Моя сповідь" відкрито порвав з польським суспільством. Він разом з товаришами перейшов на бік українського народу, який "полюбив більше своїх шляхетських звичок і своїх мрій". Бажаючи краце пізнати народ, поширювати серед нього освіту і піднести культурний рівень, багато студентів-громадівців регулярно стали відвідувати села. Саме громадівці на рубежі 50-60-х рр. XIX ст. започаткували "ходіння в народ", яке здійснювалося в "осілій" та "летючій" формах. Пізніше, в 1870-х роках, воно широко проводилося з метою соціально-революційної пропаганди в Україні російськими народниками⁶².

Громадівський рух у 1870-х рр. активізувався і був зосереджений в основному навколо наукової та видавничої діяльності. Громадівці активно проводили українознавчі дослідження через створений у 1873 р. в Києві Південно-Західний відділ Всеросійського географічного товариства. Зокрема, було опубліковано наукові роботи з різних галузей народознавства (особливо з української етнографії: два випуски "Народных южнорусских сказок" і "Чумацкие народные песни", два томи "Исторических песен малорусского народа" з примітками та коментарями В. Антоновича і М. Драгоманова, сім томів "Трудов етнографическо-статистической экспедиции в Чубинскій округ"), проведено перепис населення Києва та околиць, відкрито Музей і Зоологіку, засновано газету "Киевский телеграф", організовано в Києві Історико-філологічний гурток, під час якого українські вчені продемонстрували високий науковий потенціал української науки не в 1873 р.

* Крім назви "громадівці", в історичних джерелах і літературі зустрічаються й інші, що відбивають одне і те ж історичне явище: "малорусофіли", "українолюбці", "українофіли", "українські народовці", "хохомани" тощо. Український національний рух другої половини XIX ст. сучасний вітчизняний дослідник С. Світленко ідентифікує з терміном "українське народолюбство".

громадівцями Історичне товариство Нестора-літописця згуртувало вчених, які вивчали історію рідного краю. Вийшла друком серія українських популярних книжок, що масово (в десятках тисяч примірників) поширювалися серед селянства.

Поряд із поміркованим крилом, так званими "старими громадами", що обстоювали ліберально-демократичну тенденцію, в національному русі в 1870-х рр. почала формуватися соціально-політична течія з досить виразним радикально-демократичним спрямуванням. Представники молодого покоління громадівців працювали не лише з метою піднесення національної свідомості українського народу, а й цікавилися популярними тоді соціалістичними теоріями західноєвропейських мислителів. Так, економічне і філософське вчення німецького революціонера-соціаліста К. Маркса популяризували відомі громадівці М. Драгоманов, М. Зібер, С. Подолинський (автор першої української нелегальної брошури соціально-революційного змісту "Парова машина", написаної і виданої в 1875 р.) та ін. Щоправда, вони не сприймали політизовані положення марксизму щодо диктатури пролетаріату і класової боротьби як нібито рушійної сили історії, а також ігнорування ним національного питання. Підкреслювалося, що запорукою суспільного прогресу був реформістський шлях розвитку, а матеріальний добробут усіх прошарків населення мала забезпечити кооперація, оперта на місцеве самоврядування і добровільну самодіяльність. Отже, частина громадівців пішла шляхом пошуку соціального ідеалу на принципах західноєвропейської соціалістичної думки, спираючись на народнопопулярні традиції громадського життя в Україні. Характерно, що російська преса писала про діячів київської громади, які носять в одній кишені писання "батька Тараса" (Шевченка), а в іншій — "Капітал" К. Маркса, з'явилися навіть відповідні терміни: "українофіли-соціалісти", "українофільський соціалізм" тощо⁶³.

Найбільш виразно національне питання з соціалізмом намагався поєднати М. Драгоманов — основоположник нової радикальної течії в українському суспільно-політичному русі. Він послідовно обстоював необхідність організаційної незалежності та політизації українського руху, який розвивався, на його думку, в напрямку загальнолюдського прогресу — повної заміни авторитарних, ієрархічних режимів на добровільні асоціації вільних і рівних людей. Погляди М. Драгоманова були співзвучні ідеям європейського анархічного соціалізму, що заперечував ортодоксальний марксизм і в центр уваги ставив свободу особистості. Засуджуючи будь-які вияви централізму, він захоплювався федеративним устроєм на зразок США, Швейцарії, який міг забезпечити українським землям автономні права у випадку демократизації та федералізації обох імперій. Але вчений скептично ставився до ідеї національної державності, вважаючи, що український народ зможе обминути стадію політичного усамостійнення й відразу перейти до "безначальних і бездержавних" порядків⁶⁴. Така позиція ґрунтувалася на хибному розумінні ідеї свободи, нібито будь-яка державність і свобода — це суперечні в своїй суті поняття. Оригінальна теорія "громадівського соціалізму" передбачала ліквідацію приватної власності на засоби виробництва і формування громад вільних осіб, об'єднаних для спільної праці. Отже, М. Драгоманов першим сформулював програму соціально-політичних перетворень, у якій завдання національного і соціального визволення українського народу, переважно селянського за соціально-класовою структурою, практично збігалися. Позитивно, що своїм баченням М. Драгоманов охоплював усі етнічні українські землі, зокрема Галичину, що мала стати центром всеукраїнського руху, та Закарпаття, яке він вперше відвідав як національний лідер. В українському національному відродженні його місце, за слушною характеристикою І. Лисяка-Рудницького, «посередині між поколінням Кирило-Мефодіївського братства 40-х років XIX ст. — першим виявом модерної української національної свідомості — і поколінням, покликаним будувати незалежну українську демократичну республіку в 1917 році»⁶⁵.

Активізація українського національного руху, що почав зміцнювати свою соціальну базу, поширюватися з вузького прошарку інтелігенції в маси, стривожила царські власті. Щоб перешкодити розвитку українства, що в перспективі загрожувало існуванню імперії, її територіальній цілісності, російський уряд здійснив жорсткі репресивні заходи. Гоніння на українство було пов'язане з польським повстанням 1863 р., яке викликало хвилю підозрливості до всього неросійського і переконало чиновників у необхідності розірвати зв'язок між українською інтелігенцією та народом. Поширювалася думка, нібито український рух є наслідком "польської інтриги" з метою ослаблення Росії, а українське "наріччя" — це зіпсута польськими впливами російська мова. Водночас офіційно вважалося, що українці становлять "малоросійську" племінну гілку триєдиної руської

("загальноросійської") нації. Вже у червні 1862 р. повсюдно закрито недільні школи. Валуєвський циркуляр 1863 р. (майже на десятиріччя) і особливо Емський указ 1876 р. законодавчо оформили заборону українства в Російській імперії. Так, за останнім указом царя заборонялося не лише друкувати рідною мовою оригінальні та перекладні твори, а й навіть ввозити україномовну літературу з-за кордону, не дозволялися театральні вистави і публічні виступи українською мовою, навчання нею будь-яких шкільних дисциплін, закрито київську філію географічного товариства й газету, що перебували під впливом українофілів, тощо. При цьому антиукраїнські акції проводилися не з ідейних причин, оскільки абсолютна більшість українських діячів займалася культурно-просвітницькою діяльністю і неодноразово запевняла уряд у своїй лояльності, а через формальну мовну ознаку. Український народ найбільше постраждав від імперської політики російського самодержавства. Для порівняння, навіть у період суворих антипольських переслідувань у Росії після повстання 1863 р. не заборонялося друкувати польські книжки та газети⁶⁶.

Царський гніт викликав позитивний резонанс у російському суспільстві. І ліберальні, й революційні російські інтелігенти, за окремими винятками (О. Герцен, О. Пипін, Ф. Корш та ін.), неприхильно, а то й вороже поставилися до національних прагнень українців. Свого часу тон виступам задав відомий російський ліберал, західник В. Белінський, який різко висловлювався проти Т. Шевченка і кирило-мефодіївців. Отже, російська громадська думка не сприймала ідеї, що українці є окремою нацією, а не регіональним підрозділом нації всеросійської. Сподіваючись на українсько-російську співпрацю, українські патріоти другої половини XIX — початку XX ст. пов'язували головні надії з російськими радикальними та революційними силами, незважаючи на домінування серед них інтелектуальних послідовників П. Пестеля — прихильників централізованої революційної диктатури⁶⁷.

Емський указ помітно загальмував розвиток українського національного руху. Частина громадівців, серед якої були відомі діячі М. Драгоманов, С. Подолинський, М. Зібер, Ф. Вовк та інші, виїхали в еміграцію. На кошти Київської громади вони наприкінці 70-х — на початку 80-х рр. XIX ст. налагодили в Швейцарії друкування збірника, а потім і журналу під назвою "Громада". Створивши вперше українську позацензурну пресу, М. Драгоманов з товаришами відкрито пропагували громадівські ідеї і намагалися спрямувати національний рух на шлях політичної боротьби проти самодержавства. Але ці заклики не знайшли відгуку в Україні, здалися наддніпрянським громадівцям надто радикальними, не придатними до місцевих умов.

Розвиток українського руху після 1876 р. вступив у стадію поміркованості, аполітизму, що дало підстави характеризувати наступне десятиліття в історії національного відродження як "мертві роки", коли українство потрапило немов у "зимовий сон". Більшість громад-гуртків припинили свою роботу, а громадівці, які продовжували діяти, мали безідейне культурно-просвітницьке спрямування. Провідники старих громад В. Антонович, П. Житецький, О. Кістяківський та інші підкреслено відмежувалися від політичних питань, прагнули формувати національну свідомість українців легальним шляхом, наскільки це дозволялося Емським указом і доповненнями до нього. М. Костомаров закликав вдовольнитися "літературою для хатнього вжитку", щоб російська влада припинила переслідування і примирилася з українським рухом. Серед здобутків громадівського руху в 80-ті роки XIX ст. можна виділити видавництво (з 1882 р.) єдиного на теренах Наддніпрянщини українознавчого журналу "Киевская старина", наукову діяльність Історичного товариства Нестора-літописця при Київському університеті, прихід нових талановитих сил в українську літературу в особі Б. Грінченка, В. Самійленка, Лесі Українки, М. Коцюбинського та інших, піднесення українського театрального мистецтва. "Театр був єдиною національною установою, що діяла на маси, — зауважив І Крип'якевич, — вчила їх української мови, нагадувала про історичні традиції, будила пошану до української культури — і тим протидіяла русифікації..."⁶⁸. Продовжувала розвиватися вітчизняна історична наука, російськомовна, але українська за змістом, значною мірою завдяки зусиллям учнів професора В. Антоновича. Наприкінці 1880-х рр. ідейні розходження між "культурниками" і "політиками" в українському русі поглибилися настільки, що київські громадівці розірвали співпрацю з М. Драгомановим, зневірившись у соціалістичному напрямку видавничої діяльності за кордоном⁶⁹.

Перебільшення місця і ролі національно-культурних та недооцінка політичних завдань, нерозуміння більшістю українолюбців необхідності їх гармонійного поєднання

можна пояснити, насамперед, такими причинами: провінціалізмом життя, репресіями російського царизму і браком стосунків з більш передовою європейською наукою, письменством, політикою. Основний загал українського національного руху поступався в теоретичній підготовці своїм лідерам. М. Драгоманов якось зізнався, що на 100 українофілів ледве два-три читали європейські книги, більша частина навіть українських письменників не знала жодної європейської мови⁷⁰.

Громадівський рух був частково пов'язаний з антиімперською визвольною боротьбою, яку розгорнули в 1870-х рр. російські революційні народники в Україні. Їх діяльність стала складовою частиною загальноросійського визвольного руху, започаткованого декабристами в першій чверті XIX ст., була не органічною для українства, а привнесеною ззовні. Так, за належність до російського народництва, яке вчинило "державні злочини" в імперії, від 1875 по 1880 рр. було обвинувачено понад 2200 чол., з них вихідці з південних, переважно українських губерній становили 440 осіб або майже 20% від загальної кількості⁷¹. Народницьке "ходіння в народ", на відміну від громадівського кінця 50-х – початку 60-х років, мало революційну мету: підняти селянство на боротьбу проти російського царизму і перейти через сільську общину до соціалізму. При цьому народництво в Росії, представлене різночинною інтелігенцією, як і рух дворян-декабристів, обстоювали пріоритет соціальних та політичних проблем, практично не ставили українське національне питання. Незважаючи на різні стратегічні завдання, між народниками і молодими громадивцями, що почали виявляти інтерес до політичної та соціальної проблематики, часом простежувалася тактична співпраця. Схожість таких світоглядних цінностей, як орієнтація на народ, ідеали селянського демократизму й соціалізму, бажання покращити становище селянства тощо, породжувала дуалізм низки діячів визвольного руху, які брали участь і в українських громадах, і в російських радикальних гуртках. Як приклад, можна навести взаємодію київських молодогромадивців і місцевих російських радикалів у 1876-1877 рр., діяльність Ф. Волховського, Ф. Вовка та ін. Все ж відмінності між двома самостійними народницькими потоками мали принциповий характер. Українські народолюбці обстоювали національно-демократичні ідеї, еволюційність розвитку, віддавали пріоритет культурницькій діяльності серед селян, тоді як російські народники, навпаки, схилилися до радикально-демократичних змін соціального й політичного змісту, проявляли антикультурницьке, терористичне та державницько-централістичне спрямування⁷².

Водночас частина молодого української інтелігенції, зокрема В. Дебогорій-Мокрієвич, Я. Стефанович, С. Перовська (правнучка останнього гетьмана України К. Розумовського), М. Кибальчич, С. Кравчинський та багато інших, потрапила під вплив космополітичних і соціально-революційних ідей. Порівняно з громадівським рухом, який був аполітичний та культурницько-обмежений, ідеологія російського народництва приваблювала героїкою, революційним романтизмом. Здавалося, що зі встановленням політичної свободи і соціальної рівності в Росії неминуче буде розв'язано українське питання. Україномовна література ставала тільки засобом для полегшення революційної пропаганди серед українського народу, яка проводилася в чисто великоруському трактуванні. Нащадки колишньої козацької старшини з Лівобережної України відіграли важливу роль у загальноросійському революційному русі, що можна вважати одним із наслідків русифікації старої української еліти. Так, наприкінці XIX ст. українську мову рідною визнавала лише чверть спадкового дворянства України (56,8 тис. чол. разом з членами родин), але мало хто навіть серед них цікавився національною справою⁷³.

Певний вплив на розвиток українського національного руху мало запровадження земського (1864 р., крім Правобережжя, де реформа проведена в 1911 р.) та міського (1870 р.) самоврядування в рамках часткової демократизації суспільного устрою Росії в 60-70-х роках XIX ст. Завдяки цензурній системі виборів у земських органах переважали дворяни, що, як відомо, прохолодно ставилися до українства, а разом з тим відстоювали непорушність самодержавно-бюрократичного режиму, та темне, несвідоме селянство. А муниципальні установи склалися з представників зросійщеної міської буржуазії й несвідомого, політично інертного дрібного міщанства. Як наслідок, українські національні інтереси майже не було кому захищати на рівні державної управлінської системи імперії. Водночас земства і міські управи, незважаючи на повний контроль за їх діяльністю з боку царської адміністрації, мали змогу впливати на таку важливу галузь культурного життя, як освіта, бібліотечна справа. Поступово, з великими зусиллями в них почала пробиватись українська течія, що проявилася, зокрема, у боротьбі земців та міських

гласних за навчання рідною мовою, підвищення грамотності серед народу шляхом організації початкових шкіл, бібліотек, видавництва підручників, підготовки учительських кадрів та ін. Більше того, найбільш радикальні земські діячі, особливо на Чернігівщині, наприкінці 1870-х років почали домагатися від уряду широкого місцевого самоврядування, демократичних поступок. Обмежуючись легальною, мирною опозицією самодержавству, земці-ліберали мали взаємини з українськими народолюбцями і одночасно зробили спробу перетягти на свій бік частину революційних народників. Але ця спроба не принесла успіху: ліберально-опозиційний та революційний табори загальноросійського визвольного руху пішли різними шляхами. Після вбивства народолюбця царя-реформатора Олександра II в 1881 р. під тиском урядових репресій занепадають і російське народництво, й опозиційна діяльність земств⁷⁴.

Загалом у громадівському русі запанувала народницька ідеологія, що тісно пов'язувала національні та соціальні інтереси народу і вважала єдиним носієм національної ідентичності селянство, сповнене високих моральних якостей на протигагу зросійщеному панству. "Ідеологічне та організаційне оформлення українства відбулося під знаком не історичного легітимізму, а народництва, – писав І. Лисяк-Рудницький. – Лівобережне дворянство не мало досить сили й солідарності, щоб визначити курс національного відродження, ...втрачає значення в другій половині століття". У розвитку народницької доби вчений виділяє два послідовні етапи: "романтичний" (покоління кирило-мефодіївців) та "позитивістичний" (покоління старої громади). Для першого характерна ідеалізація колишнього козацького ладу (не тільки з національних, а й із соціальних мотивів як ретроспективної утопії рівності та братерства), релігійний світогляд і нахил до демократично-федералістичного панславизму, зокрема в ранній творчості Т. Шевченка, "Книзі буття..." М. Костомарова. Другий етап, що почався у 1860-х, і особливо в 1870-х роках, пов'язаний з новим поколінням, яке наполягало на силі критичного пізнання. Козаччина вже не ідеалізувалася, становий інтерес козацької старшини протиставлявся інтересам простолюддя, а на місце слов'янофільства поступово прийшов "європеїзм", тобто орієнтація на демократично-радикальні рухи тодішнього Заходу⁷⁵. Отже, національне відродження з кінця 1850-х років очолила різночинська інтелігенція, тоді як українські дворяни, за окремими винятками (Г. Галаган, В. Тарновський, Є. Милорадовичка та ін.), відійшли від керівництва національним рухом. Радикально-народницькі гасла відштовхували від українського руху поміщиків і чиновників, які виявляли почуття територіального "малоросійського" патріотизму й могли прислужитися українству через фінансові можливості та політичні зв'язки. Водночас українські історики-народники ідеалізували народні маси, часто вихваляли соціальні бунти низів проти старшини, не усвідомлюючи того, що через розкол у новонародженому суспільстві козацької України відбулося руйнування загальнонаціональних здобутків еліти. Будучи тісно пов'язана з сільським середовищем, українська інтелігенція практично не звертала уваги на роботу серед нових класів – буржуазії і пролетаріату, що зароджувалися в ході промислового перевороту та індустріалізації України після аграрної реформи 1861 року.

Обмеженість народницької ідеології, яка зводила українство суто до селянства й узаконювала соціальну неповноту української нації, підмітив колишній кирило-мефодіївець П. Куліш. Письменник висловлювався проти ідеалізації народу, зокрема "мужицького стилю" в національній літературі, пов'язаного з вимогою писати про селянське життя і безумовно служити народові. Однак він не міг запропонувати конструктивної альтернативи народництву, а різкий і непривабливий стиль полеміки тільки сприяв його ізольованості. Кулішева критика означала спробу критичного переосмислення славної козацької сторінки історії рідного народу, що стала однією з основ формування національної самосвідомості в XIX ст. "Коли Шевченко ридає, згадуючи діла незабутні дідів наших, і готов би віддати веселого віку половину, щоби їх забути, д. Куліш попросту плює на ті діла і на всю нашу минувшість"⁷⁶, – так порівнював І. Франко ідеологію двох видатних діячів українського національного відродження.

В цілому діяльність демократичної інтелігенції на організаційному етапі національного відродження в Наддніпрянській Україні була пов'язана з простим народом, який ототожнювався з українською нацією. Порівняно з етапом збирання спадщини громадівці діяли більш організовано, намагалися не лише проводити народознавчі дослідження, а й всіляко піднімати просвітній рівень селянства, збудити його національну самосвідомість. Своїми науковими розвідками члени громад беззаперечно довели

існування українського народу з глибоким історичним корінням і окреслили етнічні межі України. При цьому в громадівському русі об'єдналися українські діячі з різних регіонів — Лівобережжя, колишньої Гетьманщини, та Правобережжя, що після тривалого перебування в складі Речі Посполитої вважалося тереном значних польських впливів. Отже, було кристалізовано концепцію про соборну Україну, що знайшла уособлене відображення в постатях двох видатних лідерів громадівства — В. Антоновича й М. Драгоманова. Водночас етнодослідження сприяли окресленню території сусідів — поляків та росіяв, що посягають на українські землі, а, отже, українці, як й інші нації (за винятком англійців), утверджували себе шляхом емансипації від інших⁷⁷.

Таким чином, Лівобережна і Слобідська Україна, що була колискою загальноукраїнського національного відродження, в 60-70-х роках XIX ст. втрачає роль промотора. Внаслідок репресій російського самодержавства, яке вбачало в українстві загрозу для існування імперії, національний рух у Наддніпрянській Україні змушений був перейти на напівлегальне становище або в особі його передових діячів переміститися за кордон. Центром загальноукраїнської діяльності стала Галичина, що поступово перетворилася в П'ємонт України (за аналогією з відомою італійською провінцією, яка відіграла вирішальну роль у національно-визвольній боротьбі за возз'єднання і державність усіх італійських земель).

(Продовження у наступному номері)

1. Сарбей В. Г. Національне відродження України // Україна крізь віки. — К., 1999. — Т.9. — С.1.
2. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації // Історичні есе: У 2-х т. — К., 1994. — Т.1. — С.21; його ж. Роля України в новітній історії. — Там само. — С.145.
3. Лисяк-Рудницький І. Проблеми термінології і періодизації в українській історії // Там само. — С.43.
4. Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1992. — С.441.
5. Шевченко Т. "Чигрине, Чигрине..." // Кобзар. — К., 1994. — С.195.
6. Дорошенко Д. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С.496.
7. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX—XX ст. — К., 1996. — С.28-29.
8. Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів, 1990. — С.262.
9. Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX — початку XX ст. — Львів, 1997. — С.22, 23.
10. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Укр. іст. журн. — 1991. — № 3. — С.100.
11. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — Харків, 1993. — С.218, 219.
12. Шевчук В. П., Тараненко М. Г. Історія української державності. — К., 1999. — С.142.
13. Сарбей В. Г. Національне відродження України. — С.20.
14. Грушевський М. На українські теми: "О любви к отечеству и народной гордости" // Літ.-наук. вістн. — 1907. — Т.38. — С.111-114; Сарбей В. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII — початок XX ст.) // Історія України. — 1997. — №4. — С.5.
15. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в XIX столітті // Історичні есе. — Т.1. — С.199-202.
16. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історичні есе. — Т.1. — С.153-158.
17. Там само. — С.159.
18. Рудько М. П. Проблема періодизації історії революційно-демократичного руху в Росії та на Україні у світлі ленінської теоретичної спадщини // Укр. іст. журн. — 1970. — №2. — С.40.
19. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історичні есе. — Т.1. — С.147.
20. Магочий П. Назв. праця // Укр. іст. журн. — 1991. — №3. — С.97.
21. Там само. — С.103-106.
22. Мельник Л. Г. Утвердження ідеї українського національного самовизначення (кінець XVIII — початок XX ст.): Конспект лекцій. — К., 1992. — С.5; Сарбей В. Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII — початок XX ст.) // Укр. іст. журн. — 1993. — №7-8. — С.15, 16.
23. Див.: Сарбей В. Г. Етапи формування української національної самосвідомості // Укр. іст. журн. — 1993. — №7-8. — С.6-12; його ж. Розвиток української національної самосвідомості // Нариси з історії українського національного руху. — К., 1994.
24. Сарбей В. Г. Національне відродження України. — С.25; Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX — початок XX століття). — К., 1998. — С.15.
25. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе. — Т.1. — С.189.
26. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С.45.
27. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе. — Т.1. — С.173; його ж. Каразин і початки українського національного відродження // Там само. — С.206.
28. Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Док. і мат.: У 2-х ч. — К., 1997. — Ч.1. — С.285, 287.
29. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історичні есе. — Т.1. — С.151.
30. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. — К., 1991. — С.210.
31. Цит. за: Історія української літератури XIX століття / За ред. М. Яценка: У 3-х ч. — К., 1995. — Ч.1. — С.3.

32. Крип'якевич І. П. Назв. праця. — С.298; Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації // Історичні есе. — Т.1. — С.20, 21.
33. Крип'якевич І. П. Назв. праця. — С.264; Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки // Вишкільний курс. Матеріали до історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні XIX — XX стол. — Брюссель; Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк; Торонто, 1977. — Ч.3. — С.83, 88.
34. Крижановська О. О. Таємні організації в Україні. Масонський рух у XVIII — на початку XX ст. — К., 1998. — С.64.
35. Рибалка І. К. Історія України: У 3-х ч. — Ч.2. Від початку XIX століття до лютого 1917 року. — Харків, 1997. — С.76, 77.
36. Костомаров М. І. "Закон Божий" (Книга буття українського народу). — К., 1991. — С.30
37. Грушевський М. В сідмдесят роковини Кирило-Методіївської справи // Укр. історик. — 1984. — №1-4. — С.221, 222; Охримович Ю. Назв. праця. — С.89.
38. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. — К., 1992. — Т.2. — С.304, 305.
39. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе. — Т.1. — С.178.
40. Шевченко Т. До Основ'яненка // Кобзар. — К., 1992. — С.56.
41. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII — початок XX ст.). — Львів, 1996. — С.117.
42. Возняк М. Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. — Львів, 1924. — С.5.
43. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства // Укр. історик. — 1989. — №4. — С.60.
44. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. — К., 1992. — С.155.
45. Франко І. Критичні писма о галицькій інтелігенції // Збір. творів у 50-ти т. — К., 1980. — Т.26. — С.87
46. Грицак Я. Назв. праця. — С.45.
47. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. — 1939 р.). — Івано-Франківськ, 1993. — С.12, 13.
48. Стеблій Ф. Початки українського національного руху в Галичині // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 1995. — Вип.2. — С.60.
49. Петраш О. "Руська трійця". — К., 1986. — С.13.
50. Русалка Дністровая. — К., 1987. — С.27.
51. "Руська трійця" в історії суспільно-політичного руху і культури України. — К., 1987. — С.120.
52. Гербільський Г. Ю. Передова суспільна думка в Галичині (30-ті — середина 40-х років XIX століття). — Львів, 1959. — С.50.
53. Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням // Історичні есе. — Т.1. — С.417, 418.
54. Велика історія України від найдавніших часів: У 2-х т. — К., 1993. — Т.ІІ. — С.248.
55. Крип'якевич І. П. Назв. праця. — С.284; Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням // Історичні есе. — Т.1. — С.420, 424.
56. Стеблій Ф. Визначна пам'ятка української політичної думки середини XIX століття — "Слово перестороги" Василя Подолинського // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції. — Львів, 1994. — Т.ССХХVIII. — С.472.
57. Лозинський М. Галичина в життю України. — Відень, 1916. — С.16, 17
58. Щурат В. На світанку нової доби. — Львів, 1919. — С.173; Грицак Я. Назв. праця. — С.52.
59. Стеблій Ф. Початки українського національного руху в Галичині // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — С.62, 63, 68.
60. Ольхівський Б. Вільний нарід. — Варшава, 1937. — С.72, 73.
61. Світленко С. Українські громади другої половини XIX — початку XX ст. (Особливості ідеології та діяльності) // Київська старовина. — 1998. — №2. — С.9, 10, 20, 25; Антонович М. З історії громад на рубежі 1850-1860-х років // Там само. — С.35.
62. Дорошенко Д. Назв. праця. — С.521.
63. З історії Київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах // Записки НТШ. — Львів, 1913. — Т.116. — С.183; Історія України: нове бачення: У 2-х т. — К., 1995. — Т.1. — С.291, 292.
64. Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова. Зб. наук. праць. — К., 1995. — С.70.
65. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Історичні есе. — Т.1. — С.337; його ж. Михайло Драгоманов // Там само. — С.283.
66. Грицак Я. Назв. праця. — С.70, 71.
67. Лисяк-Рудницький І. Четвертий універсал та його ідеологічні попередники // Історичні есе. — К., 1994. — Т.2. — С.8, 9.
68. Крип'якевич І. П. Назв. праця. — С.275.
69. Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Перевидання в Україні. — Львів, 1993. — Т.2. — С.444.
70. Світленко С. І. Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття. Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. — Дніпропетровськ, 1999. — С.109.
71. Там само. — С.134.
72. Світленко С. І. Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему // Укр. іст. журн. — 1997. — №4. — С.29, 33, 34.
73. Грицак Я. Назв. праця. — С.67.
74. Борисенко В. Й. Курс української історії. З найдавніших часів до XX століття. — К., 1996. — С.483, 484; Дорошенко Д. Назв. праця. — С.541.
75. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історичні есе. — Т.1. — С.154; його ж. Інтелектуальні початки нової України. — Там само. — С.178.
76. Франко І. Хуторна поезія П. А. Куліша // Збір. тв.: У 50 т. — К., 1980. — Т.26. — С.166; Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції. — Львів, 1991. — Т.ССХХІІ. — С.52.
77. Кармазіна М. С. Назв. праця. — С.115, 339.